

مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران اصفهان

مدرسه علمیه الزهرا سلام الله عليها دهاقان

تأثیر فضای مجازی بر روابط عاطفی بین اعضای خانواده

محققین:

سمیه نظری ، مرضیه ضیغمی

استاد راهنما

راضیه فاطمی

تابستان ۱۴۰۲

چکیده

خانواده یکی از کوچکترین اجزای تشکیل دهنده در جامعه است که سعادت و شقاوت یک جامعه به سعادت و شقاوت خانواده های موجود در اجتماع بستگی دارد یعنی برای از بین بردن یک اجتماع باید نظام خانواده در آن اجتماع را از بین ببریم، و همینطور اگر اعضای خانواده را به عنوان مواد تشکیل دهنده یک سازه در نظر بگیریم که محکم در جای خودش قرار گرفته و هیچ چیزی به آن کارگر نیست ملاطی که این اجزا را در کنار هم قرار داده و آنها را کنار هم قرار داده است عاطفه است، با از بین رفتن عاطفه و روابط عاطفی بین اعضای خانواده، این نظام محکم شروع به فروپاشی می کند و با فروپاشی خانواده، اجتماع هم دچار تزلزل و فروپاشی می شود.

یکی از مواردی که روابط عاطفی بین اعضای خانواده ایرانی را نشانه رفته است ورود فضای مجازی به خانواده های ایرانی است و این موضوع در صورتی خطرناک تر می شود که تا قبل از آن خانواده هیچ گونه زمینه ذهنی در مورد این فضا نداشتند و برای ورود به این فضا آمادگی نداشته اند. ورود بدون آمادگی باعث شد که افراد به تدریج به این فضا عادت کنند و حتی روابط عاطفی مجازی جایگزین روابط عاطفی در زندگی واقعی را بگیرد و روابط عاطفی بین زن و شوهر و اعضای خانواده روز به روز کمرنگتر شود و حتی باعث طلاق عاطفی شود، روابط بین افراد کمرنگ شود و دیگر به ارتباط حضوری کم علاقه شوند، بعضی افراد به فرد گرایی روی بیاورند و از جمع و اجتماع دوری کنند و در نتیجه روابط بین افراد بی روح و مکانیکی شود و در پایان فروپاشی نظام خانواده و در امتداد آن فروپاشی اجتماع را در پی خواهد داشت.

پس باید برای ورود به این فضا مجهز شد و قبل از ورود به این فضا خانواده ها را نسبت به خطرات این فضا آگاه کرد تا کمتر مورد آسب قرار بگیرند.

در مقاله پیش رو سعی شده است به برخی از مهمترین این آسیبها پرداخته شود و در پایان نتیجه گیری به چند راهکار در مقابله با این آسیب ها پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: خانواده، روابط خانوادگی، عاطفه، فضای مجازی

مقدمه

خانواده اصلی ترین نهاد است که نیازهای عاطفی افراد را تأمین می نماید، خانواده کانونی ترین نهاد عاطفی در ساختار جامعه است و بر بنیاد رحمت و مودت استوار است. مودتی نهاده شده در طبیعت زن و مرد، که با بلوغ جنسی دختر و پسر شکوفا می گردد. وقتی مرد روحیات مردانه را در خود یافت به دنبال زنی می رود تا محبت و صمیمیت را در او جستجو کند. (جان کری، ۱۳۸۹، ص ۱۴) نیاز به دلبستگی به دیگران و پذیرفت شدن از سوی آنان رای سلامتی روانی انسانها مانند رفع گرسنگی و تشنگی برای سلامتی جسمانی آنها است. رفتار انسانها ریشه در نظام عاطفی آنها دارد. طرد انسانها از سوی دیگران در انسان ایجاد غم و اندوه می نماید. (رابرت بارون، ۱۳۸۸، ص ۳۸۸) در چارچوب خانواده است که تداوم نسل و نیاز به داشتن فرزند تأمین می گردد. (طبرسی، ۱۳۷۴، ص ۲۵۸)

تعاریف یاد شده نشان دهنده اهمیت فوق العاده این بنیان کوچک اجتماعی و تأثیر آن در تمامی شئون زندگی افراد به ویژه فرزندان است؛ اما این نهاد نیز مانند هر نهاد دیگری دستخوش حوادث تلخ می شود و همیشه در امان و به دو را از تهدید نیست.

گسترش فن آوری های روز در عرصه الکترونیک و رایانه در چند دهه اخیر موجب پدیدار شدن انواع لوازم و برنامه های الکترونیکی و رایانه ای مانند اینترنت، تلفن همراه، ماهواره و بازی های رایانه ای در جهان شده است. بی شک این تحولات و پیشرفت ها زندگی بشر را چندین برابر آسان کرده است، اما نمیتوان از آسیب های ناشی از این فناوری غافل ماند. ارتباط دراز مدت در شبکه های اجتماعی به دلیل ایجاد رضایت روانی در نوجوان، موجب کاهش تعامل آنها با خانواده خواهد شد؛ زیرا برای نوجوان ارتباط با خانواده نسبت به تعامل با همسالان جذابیت کمتری دارد. همچنین در گیری دیگر افراد خانواده با شبکه های اجتماعی و وقت گذرانی افراد خانواده در شبکه های اجتماعی باعث می شود افراد از لحاظ عاطفی از همدیگر دور شده و برای ارضای نیازهای عاطفی خود به فضای مجازی پناه می برند و این در حالی است که همه افراد در یک خانه و زیر یک سقف زندگی می کنند ولی با همدیگر رابطه عاطفی ندارند، این باعث می شود افراد خانواده به تدریج از همدیگر دور شوند و این منجر به طلاق عاطفی در بین افراد خانواده اعم از فرزندان و زن و شوهر می شود.

در این مقاله سعی شده است در ابتدا تعریفی از عاطفه و روابط عاطفی بین افراد خانواده داشته باشیم و بعد به ابعاد تاثیرات منفی این فضا بر روابط عاطفی بین اعضای خانواده داشته باشیم.

مفهوم شناسی

خانواده و کارکرد روابط خانوادگی:

خانواده گروه کوچکی است که حد فاصل بین فرد جامعه قرار گرفته و دقیق‌ترین و شفاف‌ترین نهاد اجتماعی است که حوادث بزرگ و تاریخی جهان را انعکاس می‌دهد و همچون آینه‌ای، عناصر اصلی جامعه را در برداشته و انعکاسی از نابسامانی‌های اجتماعی است. می‌توان گفت: جامعه سالم، فقط در پرتو خانواده سالم ممکن است.

خانواده ایرانی نیز با گذشت و متأثر از مدرنیته و الگوی زندگی برخاسته از آن، تغییراتی را تجربه کرد که از نظر ابعاد، سرعت، تغییرات، سنخیت، تجانس، پیچیدگی و مقاومت عناصر سنتی به جای مانده از الگوی پیشین، با تحولات جامعه متفاوت بود. خانواده یک واحد اجتماعی ایستا نیست بلکه فرایندی از تغییر مداوم است و ورود افراد به مجموعه خانواده با خروج از آن خود باعث تغییر و تحول در آن می‌باشد. اما این تغییر، مطابق زندگی بشری به هنجار بوده و خانواده نیز مانند همه ارگانسیم‌های زنده، مایل به بقا و استمرار است و تغییر آن نیز گه به منظور حفظ بقای تعادل می‌باشد. این تغییر طبیعی است، اما آنچه در مورد خانواده ایرانی نگران کننده می‌باشد، تغییراتی است که آن را نشانه گرفته و در راستای تزلزل آن است، این نوع تغییر بنیان، همان شاخص مهم مدرنیته است. در این نگاه، همه چیز در جهان — جز نفس تغییر — در حال تغییر است و در این مسیر، تمام نهادها نیز ضرورتاً متحول می‌شوند. بنابراین اسرار بر ثبات خانواده نیز به ناچار به پای دگرگونی‌های اجتماعی متحول می‌شوند. یکی از محصولات مدرنیته فضای مجازی است که تمام معادلات جهانی را دچار تغییر و تحول کرده است و هیچ چیزی نیست که امروزه وابسته به فضای مجازی نباشد، و به تبع تغییر در همه چیز از جمله اجتماع خانواده نیز دستخوش این محصول مدرنیته شده است و از این مورد مستثنا نیست. بر اساس تعالیم اسلام خانواده مجموعه‌ای است از افراد، رابطه‌های سببی (عقد ازدواج) و نسبی (والدینی، فرزندی، خواهر و برادری) (سالاری فر، خانواده در نگرش اسلام و روانشناسی ۱۳۹۷، ص ۱۳) این افراد نسبت به هم متناسب با نوع نسبت و ارتباط، مسئولیت‌های اجتماعی، حقوقی، تربیتی، رفتاری، اقتصادی و دینی دارند. (ساروخانی، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده، ۱۳۹۸، ص ۱۳۶) خانواده دارای ویژگی ساختاری و کارکردی است که حفظ این دو ویژگی جهت کار آمد بودن این نهاد، ضروری است، تأثیر حضور در فضای مجازی بر خانواده‌های ایرانی، در هر دو نوع ویژگی ظهور یافته است و حتی تأثیر فضای مجازی بر پیش زمینه‌ها و تشکیل خانواده، یعنی همان شیوه‌های همسرگزینی و معیارهای انتخاب همسر که از مؤلفه‌های ثبات و استحکام خانواده می‌باشد نیز کاملاً مشهود است.

فضای مجازی:

فضای مجازی به مجموعه‌ای از ارتباطات انسانها از طریق رایانه و سایل مخابراتی، بدون در نظر گرفتن جغرافیای فیزیکی گفته می‌شود. سایبر (Syber) پیشوندی است برای توصیف شخص، شیئی، معنی یا فضای مربوط، به دنیای رایانه و اطلاعات، در طی توسعه شبکه اینترنت و حوزه‌های بسیاری با این پیشوند ساخته شده‌اند، از جمله cyberspace (فضای مجازی)، cyberchannel (کانال مجازی)، cybercitizen (شهروند مجازی)، cybercash (نقدینه مجازی)، cyberbusiness (کسب و کار مجازی).

فضای مجازی، جهانی نو و موازی جهان واقعی و مخلوق رایانه ها و ارتباط آنها تعریف شده است. فضایی انباشته از اطلاعات، سرگرمی‌ها شاخص‌ها، مقیاس‌ها، کنش‌ها و از همه مهم‌تر، مجموعه‌ای از عوامل انسانی دگرگون شده و شکل نو یافته. قلمرو بکر و بدیع که برای باشندگان خود، امکانات، آزادی‌ها، فرصت‌ها همچنین دلهره‌ها، آسیب‌ها و محدودیت‌های نوینی پدید می‌آورد. اهمیت این قلمرو به حدی است که سخن از دو جهانی شدن عالم امروزی و رقابت جهان واقعی و جهان مجازی را به میان می‌آورد. جهدن واقعی با خصوصیتی چون، دارا بودن جغرافیا و نظام سیاسی محدود و واقعیت‌های مادی از جاهد مجازی نا محدود، فرا زمان و در دسترس، متمایز می‌گردد. (حاجی ملا میرزایی، جایگاه فضای مجازی در فرهنگ و تمدن اسلامی، ایرانی، ۱۳۸۸، صص ۸-۱۳) بنابراین تبیین و تحلیل و تبیین ارتباط انسان با فضای مجازیف رویکردی وقاع بینانه و منصفانه را می‌طلبد، چون از یک سو، ابزار و وسایلی که انسان را در فضای مجازی قرار می‌دهد، مزایایی برای او دارد و از سود دیگر، به دلیل ویژگی‌های خاص پیام رسان‌ها و شبکه‌های اجتماعی که ابزاری جهت ترغیب و حضور انسان در فضای مجازی بوده، مضرات و معایبی را در پی دارند، اما آنچه مهم است، همان تغییرات شتابنده متأثر از گسترش ارتباطات الکترونیک است که در سطح جهان اتفاق افتاده و این مسئله، چالش‌هایی را در روابط اجتماعی به وجود آورده است. خانواده نیز به عنوان مهمترین و قدیمی ترین نهاد اجتماعی، تحت تأثیر تغییرات به وجود آمده و استفاده از شبکه‌های اجتماعی با چالش‌های بسیاری روبه‌رو شده است. که از جمله این آسیب‌ها تاثیراتی است که بر روابط عاطفی ین افراد خانواده داشته است.

عاطفه

عاطفه در منابع لغت فارسی به معنای شفقت، مهر، علاقه، خویشی و قرابت معنا گردیده است. (عمید، ۱۳۴۸، ص ۱۳۸۴-۱۴۱۹، دهخدا، ذیل واژه عاطفه)

لسان العرب عاطفه را به معنای محبت و نیکویی، رحم و خویشاوند، توجه به خویشاوند، رقت قلب و حسن خلق معنا نموده است. (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۹، ص ۵۲۱) واژه ای که در مجموعه این معانی نیازمند توضیح می باشد کلمه رحم است. رحم در اصل به معنای بچه دان زن است و به طور استعاره درباره خویشاوندی و نزدیکی کسانی که قرابت نسبی دارند و از یک رحم هستند نیز به کار رفته است، رَحْمَت به معنای نرمی و نرم خوئی است که نیکی کردن به طرق مقابل از مقتضیات آن می باشد. (خسروی، ۱۳۷۵، ص ۵۸) از نسبت سنجی معانی فوق دانسته می شود که معنای اصلی عاطفه، تمایل و علاقه مندی است، موارد دیگر از لوازم و مصادیق آن به شمار می‌آید.

عاطفه در اصطلاح:

عاطفه از مفاهیم روان شناسی، به معنای احساسات و هیجانات روحی می باشد. (آذر بایجانی و دیگران، ۱۳۸۴، ص ۲۳۹) هیجانات و احساسات دارای انواع مختلف است که در یک تقسمبندی کلی می توان آنها را به دودسته مثبت و منفی تقسیم نمود، عواطف مثبت، عبارت است از: علاقه، شادی، غرور، شایستگی، مهربانی، رضایت و پذیرش و مراد از عواطف منفی: ترس، خشم، نفرت، سرخوردگی، اضطراب، حقارت، تنهایی و حسادت می‌باشد. (نجمی، ۱۳۸۲، ص ۳۹) عواطف مثبت بیانگر مشغولیت لذت بخش است، وقتی عاطفه مثبت بالا باشد، افراد، علاقه‌مند، پر انرژی، هشیار و خوشبین، می باشند. بر خلاف

مردم برای سفر نقشه راه به همراه دارند و از آگاهان نیز چند و چون حرکت مقصد را جویا می‌شوند، در سفره به فضاهای مجازی که بعضا ناشناخته‌اند، داشتند معرفتی جامع ضرورت دارد. هیچ‌گاه فرد عاقل از لب پرتگاه حرکت نمی‌کند، زیرا کمترین لغزش و گردش نا درست، او را به اعماق دره می‌افکند، تعیین هدف، مهمترین اصل در هر حرکتی است. هدف‌های متوسط حلقه رابطی هستند که شما را هدف‌های نهایی و اصلی رهبری می‌کنند، مثلاً برای انجام کار مهمی در شهری دور دست، باید لوازم سفر را آماده کنیم که تهیه این لوازم هدف متوسط است، همچنین، انسان در صورتی هدف‌های معقول را انتخاب می‌کند که به اهمیت آن پی برده باشد، در فضای مجازی باید دید، به دنبال چه هستیم و چه چیزی را جستجو می‌کنیم و آیا با پرسه زدن در صفحه‌های گوناگون حاصل می‌شود یا این که باید به سراغ فضاهای خاص و مرتبط با آن برویم، همچنین باید دید که آیا هدف ما در این نوع حرکت تأمین می‌شود یا نه.

برای صحیح سازی هدف‌ها دو راهکار وجود دارد: اول این که به سراغ مشاورانی برویم که با ابعاد وجودی انسان آشنا و از برنامه خداوند برای رشد انسان آگاه‌اند، نه روانشناسانی که آدمی را با همه ابعاد گسترده‌اش نشناخته‌اند، ی‌تیر در تاریکی می‌اندازند، دوم ببینیم چه قدر می‌ارزیم و قیمت ما چند است. این حقیقت را هر کس نمیداند! باید با الهام از خالق پی به ارزش خود ببریم، امام علی علیه السلام در نهج البلاغه فرمودند: «قیمت هر انسانی به مجموعه چیزهایی است که او آنها را پسندیده و ارزشمند می‌داند، (نهج البلاغه، حکمت ۸۱) بنابراین وقتی به ارزش خود پی ببریم، خود را با کارهای بی‌هدف ضایع نمی‌کنیم. انسان هدفمند عمر خود را با پرسه زدن در کوچه پس کوچه‌های فضای مجازی به حراج نمی‌گذارد. (رهبر، بیم موج، ۱۳۹۵، صص ۵۷-۵۵)

نتیجه این بی‌هدفی از بین رفتن عطوفت و مهربانی است که به جای این که آن را در فضای حقیقی جستجو کند، آن را از فضای مجازی و غیر واقعی جستجو می‌کنند که این نه تنها هیچ دستاوردی برای آنها ندارد بلکه نهاد خانواده را روز به روز متزلزل تر می‌کند و این دور و تسلسل به وجود می‌آید که به خاطر نبود عاطفه به فضای مجازی پناه برده می‌شود و همینطور به علت استفاده زیاد از فضای مجازی به عاطفه و محبت در خانواده از بین می‌رود و این تا زمانی ادامه پیدا می‌کند که ما خودمان فکری به حال خودمان کنیم و ازین دور خارج شویم.

نتیجه گیری

چیزی که مهم است این موضوع هست که در دنیایی که ما در آن زندگی می کنیم استفاده از فضای مجازی اجتناب ناپذیر است به طوری که جزئی از زندگی روزمره شده است و نبود آن باعث مختل شدن روابط اجتماعی و کاری می شود، با این وصف برای ما چاره ای نمی ماند جز این که برای ورود به این فضا اول خودمان را مجهز کنیم به سپرهایی که ما را از خطر های احتمالی موجود در این فضا، ایمن نگه دارد، مانند وقتی که می خواهیم به جایی نا شناخته وارد شویم و این احتمال را می دهیم که در انج ممکن است ما را خطری تهدید کند از این رو خودمان را تجهیز می کنیم، و یا خطری هم نباشد ولی برای اتفاقات احتمالی و یا نیازهای احتمالی سعی می کنیم مجهز باشیم، چه رسد به این که ما مطمئن هستیم که این فضا برای ما نه تنها ناشناخته است بلکه خطرانی هم دارد، که این خطرات برای عزیزترین کسان ما یعنی خانواده ما وجود دارد، پس باید خودمان را مجهز کنیم!

مجهز شدن برای ورود به این فضا به این شکل است که باید بدانیم این دنیای رنگارنگ در قبال دادن اطلاعات از ما چه چیزی از ما می خواهد و چه چیزی را حتی از ما می گیرد، پس اول باید آن را از دست دشمن دور کنیم، مهمترین چیز ارتباط ما با اعضای خانواده است که باید با روش های مختلف حفظ کنیم و خود را بیش از حد در این فضا غرق نکنیم و در بعضی موارد افراد به خاطر نبود رابطه به این فضا پناه می برند که باید به پدر ها و مادر ها آموزش داده شود که با برخورد با همسر خود و همچنین فرزندان چگونه باشند تا بر اثر خلأ عاطفی به این فضا پناه نبرند، در ادامه چند راهکار ارائه شده است که به تجهیز ما در مقابل این فضا کمک می کند:

راهکارها

حال با توجه به توضیحاتی که در مورد مفاهیم مدرنیته و نیز تأثیر فضای مجازی بر روابط خانوادگی ارائه شد، نکاتی به عنوان راهکاری متناسب با شرایط کنونی جامعه ایرانی ارائه می گردد:

✓ خانواده ایرانی به یکباره با ابزار و لوازم زندگی مدرن روبه رو گردیده است، بدون این که مهارت های لازم برای زندگی در دنیای مدرن را بیاموزد و فراگیرد، از این رو، به دلیل مجهز نبودن به دانش لازم درباره چگونگی استفاده صحیح از ابزارهای تکنولوژی، مشکلات و آسیب های آن را متزلزل ساخته است. بنابراین فراگیری دانش در این زمینه، از سوی خانواده ها و اهتمام ارگان های دولتی جهت آگاهی بخشی، یکی از عوامل اصلی کمک به استحکام و ثبات خانواده می باشد. هم اکنون دانشی به نام سواد رسانه ای (توانایی تحلیل و ارزشیابی پیام و قدرت تولید و انتقال اطلاعات به دیگران در قالب های مختلف و با ابزار گوناگون) به خانواده ها کمک می کند که در صورت حضور در فضای مجازی صاحب قدرت تحلیل بوده و نیز زمان حضور در این فضا را نیز محدود نمایند.

✓ با بررسی حضور خانواده های ایرانی در فضای مجازی این نکته روشن می شود که بیشترین استفاده خانواده های ایرانی از این فضای مجازی جنبه سرگرمی و وقت گذرانی دارد و حتی در برخی از موارد استفاده از فضای مجازی

به حالت افراطی و اعتیادی کشیده می‌شود، و در عین حال چه بسیار فرصت‌ها در خانواده ایرانی وجود دارد که می‌تواند جهت کارآمد ساختن خانواده مصروف گردد که متأسفانه به بطالت سپری می‌شود و خود، آسیب‌زاست. این مسئله از سویی، بیانگر وجود اوقات فراغت در میان اعضای خانواده و عدم برنامه ریزی صحیح برای استفاده مناسب از آن و از سویی دیگر، نشان دهنده خلأهای مختلفی است که در خانواده ایرانی وجود دارد. خلأهای معنوی، عاطفی، خلأ گفتگو در بین اعضای خانواده و... است، که البته می‌توان گفت هم خلأهای موجود باعث روی آوردن به فضای مجازی می‌شود و هم استفاده از فضای مجازی به صورت افراطی و بی‌هدف باعث به وجود آمدن این خلأها می‌شود.

توجه به نیازها و خواسته‌های همسران و فرزندان و از سوی دیگر کسب مهارت‌های زندگی مشترک جهت ایجاد صمیمیت میان ایشان، ازجمله نکاتی است که می‌بایست مورد توجه قرار بگیرد.

✓ ممکن است حضور نداشتن طولانی پدر و مادر در خانه و تنها بودن کودکان و نوجوانان از آنها انسانهای مضطرب تنها و افسرده بسازد، استفاده از شبکه‌های اجتماعی و حضور در فضای مجازی برای این افراد، احساس خود کارآمدی و رضایت‌مندی را به همراه دارد. به همین دلیل این افراد بیشتر و بیشتر، درگیر این شبکه‌ها شده و برای رهایی از اضطراب و افسردگی، به فضای مجازی پناه برده و نتیجه این که وابستگی روانی آنها به شبکه‌های اجتماعی و عزلت و انزوا از اعضای خانواده، برای ایشان رغم می‌خورد. (برزو آبادی، پیامدهای اعتیاد مدرن وابستگی به اینترنت)، بنابراین توجه به نیازهای فرزند و سپری کردن زمان بیشتر همراه با او از سوی پدر و مادر و نیز کنترل نظارت صحیح، می‌تواند از آسیب‌های اعتیاد فرزندان به فضای مجازی پیشگیری کند.

✓ آمارهای منتشره از سوی مجامع بین‌المللی رسمی، نظیر «بهداشت جهانی» (WHO)، «انستیتوی پزشکی»، و منابع اطلاع‌اینترنت و آمار مصرف IISUS، نشان می‌دهند که استفاده از اینترنت در دو دهه گذشته، به طور وسیع در اکثر جوامع بشری، شیوع و گسترش و با تمامی جنبه‌های زندگی انسان تلفیق یافته است. اما آنچه در استفاده از آن مهم می‌باشد، این نکته است که می‌بایست اینترنت در خدمت خانواده باشد، نه اعضای خانواده در خدمت اینترنت. حاکم ساختن قوانین حضور در فضای مجازی و استفاده از اینترنت، مهمترین اقدامی است که پدر و مادرها باید به آن توجه داشته باشند. هدف استفاده از اینترنت، مقدار استفاده از اینترنت و کیفیت استفاده از اینترنت، متناسب اقتضائات سنی افراد خانواده، ازجمله مواردی است که باید از سوی والدین مشخص شده باشد. لازم به ذکر است پدر و مادر خود باید به این قوانین پایبند باشند. (ملکی، خانواده و فضای مجازی «مجله موعود»،

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم
۲. امام علی علیه السلام، نهج البلاغه
۳. آذربایجان، مسعود و دیگران، روانشناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی، تهران، سمت ۱۳۸۲ هـ ش
۴. آمدی، عبدالواحد، تصنیف غرر الحکم و دررالکلم، قم، دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۱۰ هـ ق
۵. آزادی، شهذخت، سهامی، سوسن، قهرمان، زهرا، قلی‌پور، گلناز، ارزیابی عوامل اجتماعی زمینه ساز طلاق عاطفی در میان کارکنان شرکت بهره برداری نفت گچساران زن و بهداشت، ۱۳۸۹ هـ ش
۶. ابن‌منظور، لسان العرب، بیروت، دارالصادر، چاپ سوم، ۱۴۱۴ هـ ق
۷. ابن شعبه، حسن بن علی، تحف العقول، ترجمه پرویز اتابکی، قم، دارالحديث، ۱۳۸۳ هـ ش
۸. باستانی، سوسن، گلزار، محمود، روشنی، شهره، طلاق عاطفی علل و شرایط میانجی (فصلنامه بررسی مسائل اجتماعی ایران) ۱۳۸۹ هـ ش
۹. بارون، رابرت و دیگران، روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه یوسف کریمی، تهران، نشر روان، ۱۳۸۸ هـ ش
۱۰. بهادری، ملکیان، مریم، هشم زهی، نوروز، ارتباط فضای مجازی طلاق عاطفی همسران، پژوهش های جامعه شناختی، سال پانزدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۰
۱۱. حاجی ملا میرزایی، حمید، حاجی ملا میرزایی حامد، جایگاه فضای مجازی در فرهنگ و تمدن اسلامی، نشر دانش، آذر و دی ۱۳۸۸، شماره ۱۱۷
۱۲. خسروی حسینی، سید غلامرضا، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن، تهران، مرتضوی، ۱۳۷۵ هـ ش
۱۳. خوئینی، مینا، فراشبندی، رضا، شبکه‌های اجتماعی و شکاف بین نسلی، همایش ملی آسیب شناسی و آسیب زدایی پدیده شکاف بین نسلی (زمینه‌ها، چالش‌ها، آسیب‌ها) ۱۳۹۶
۱۴. دهخدا، لغت نامه دهخدا، تهران، چاپ مجلس ۱۳۲۵
۱۵. رهبر، علی، بیم موج (مهرت های زیست اخلاقی در فضای مجازی) اصفهان، انتشارات قیسات، ۱۳۵۹ هـ ش
۱۶. سالاری، فر، محمد رضا، خانواده در نگرش اسلام و روانشناسی، انتشارات سمت، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۷
۱۷. ساروخانی، باقر، مقدمه بر جامعه شناسی خانواده، انتشارات سروش، ۱۳۹۸ هـ ش
۱۸. طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، جامعه مدرسین، ۱۳۶۳ هـ ش
۱۹. طبرسی، فضل بن حسن، مشکات الانوار، ترجمه عزیرالله عطاردی، تهران، عطارد، ۱۳۷۴
۲۰. عمید، حسن، فرهنگ فارسی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۴ هـ ش
۲۱. عارف‌محبی، محمد، خانواده و فرایند تأمین نیازهای عاطفی، از دیدگاه اسلام، دو فصلنامه یافته های فقهی معارفی، ۱۴۰۰/۱/۱
۲۲. فتحی، سروش، مطلق، معصومه، جهانی شدن و فاصله نسلی (مطالعه جامعه شناختی نسلی، با تأکید بر فن آوری اطلاعات و ارتباطات، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات راهبردی جهانی شدن، ۱۳۹۰

۲۳. گری، جان، چگونه به همسر خود عشق بورزیم، مترجم مینا امیری، کتابسرای بیان، ۱۳۹۷
۲۴. گنجی، محمد، نیازی، محسن، ملک پور، شهرکی، علیرضا، بررسی تأثیر اعتیاد به فن آوری های نوین (ارتباطی بر از هم گسیختگی خانوادگی در شهرکرد)، (مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران)، ۱۳۹۴
۲۵. مهدی پور، فرشاد، ما و مسائل فضای مجازی، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۹۶
۲۶. منادی، مرتضی، جامعه شناسی خانواده، تهران، نشر دایره، ۱۳۸۵
۲۷. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه تف تهران، دارالکتاب الاسلامیه، ۱۳۶۶-۱۳۵۳
۲۸. ملکی، ندا، خانواده و فضای مجازی، مجله موعود، شماره ۱۹۳-۱۹۲، بهمن و اسفند ماه ۱۳۹۵
۲۹. نجمی، رابرت الیاس، روان شناسی شادی، ترجمه رویا منجم، تهران، علم، ۱۳۸۴
۳۰. یزدانی، عباس، حقیقتان، منصور، کشاورز، حمید، تحلیل بر کلیت زنان دچار طلاق عاطفی، فصلنامه راهبرد اجتماعی - فرهنگی، ۱۳۹۲